

Vikingen i backspegeln - och med siktet framåt

Redan på 1600-talet använde den svenska kungamakten forntiden för att rättfärdiga sina erövringskrig och sin stormaktsställning. Runstenar och gravhögar lyftes fram för att påvisa en storslagen forntid. Det fanns till och med tankar om att Sverige varit mänsklighetens urhem.

Vikingen och en försvagad nation

När Sverige förlorat Finland ”den östra rikshalvan” till Ryssland 1809 höjdes många röster för en militär revansch. Men tankarna om att ”inom Sveriges gränser vinna Finland åter” som lanserats av författaren Esaias Tegnér fick starkast genomslag. Vikingatidens människor blev nu viktiga redskap för att skapa en nation med förnyad, stark självkänsla. Konst, litteratur, musik och historieskrivning fylldes av en stolt forntid, där inte minst vikingen fick en central plats.

Författaren Erik Gustaf Geijer skrev dikter som Vikingen, Manhem och Odalbonden, dikter som fick en enorm genomslagskraft och under många år präglade synen på forntiden och skapade en samtida, kollektiv identitet.

*En morgon från stranden ett skepp jag såg,
som en pil in i viken det sköt.
Då svällde mig bröstet, då brände min håg,*

*då visste jag vad mig tröt.
Jag lopp ifrån gettren och modern min,
och vikingen tog mig i skeppet in
uppå havet*

*Och vinden med makt in i seglen lopp;
vi flögo på böljornas rygg.
I blånande djup sjönk fjällets topp,
och jag var så glad och så trygg.
Jag faders rostiga svärd tog i hand
och svor att erövra mig rike och land
uppå havet*

*Vid sexton års ålder jag vikingen slog,
som skällde mig skägglös och vek.
Jag sjökonung blev, över vattnen drog
uti härnadens blodiga lek.
Jag landgång gjorde, vann borgar och slott
och med mina kämpar om rovet drog lott
uppå havet*

*Ur hornen vi tömde då mjödets must
med makt på den stormande sjö.
Från vågen vi härskade på var kust;
i Valland jag tog mig en mö.
I tre dagar grät hon, och så blev hon nöjd,
och så stod vårt bröllop med lekande fröjd
uppå havet*

ur Vikingen av Erik Gustaf Geijer, 1811

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

Några år senare kom Tegnér's Frithofs saga, berättelsen om vikingen Frithiof och kungadottern. Ur de isländska sagorna hade Tegnér valt ut delar som blev en tårdrypande berättelse om olycklig kärlek, släktfejld och vapenmakt. Den gavs ut med illustrationer av August Malmström (konstnären bakom den välkända tavlan, Grindslanten) på 1860-talet och blev då vår första litterära storsäljare. Delar av den tonsattes och sagan blev också motiv i stora, heroiskt präglade oljemålningar som kunde betraktas på Nationalmuseum. Målningar med samma motiv togs in i folkskolans läsebok och illustrerade en annan vikingasaga, den om Hjalmar och Ingeborg.

Boktips för den som vill veta mer:

Frithiofs saga av Esaias Tegnér har getts ut i flera upplagor och finns på de flesta bibliotek.

Vikingatid – en ny konstruktion

Men det är först mot slutet av 1800-talet som begreppet vikingatiden skapas. Europa hade under den andra halvan av 1800-talet präglats av starka nationella strömningar. Tyskland, som var den dominerande inspirationskällan för nordisk kultur och vetenskap, hade enats liksom Italien.

En arbetarrörelse med helt nya utgångspunkter för historieskrivning och politiska ambitioner hade också växt fram. Under decennierna kring förra sekelskiftet är vikingen, nu utvidgad till en egen historisk period, åter verktyg för nationellt enande och för samling bakom en gemensam, storslagen nordisk historia.

Samtidigt fick sagor, litteratur och konst som grund för historisk kunskap stå tillbaka mer och mer för den framväxande, moderna vetenskapens metoder. Det var främst Lauritz Weibull, historiker i Lund som började arbetet med att modernisera den svenska historievetenskapen. Men motståndet var hårt, de isländska sagorna, i de flesta fall författade på 1200-talet, försvarades länge som historiska källor av andra forskare. Först på 1950-talet dominerade ett modernt vetenskapligt synsätt svensk historieforskning.

Vikingen och rasismen

I bilden av den nordiska vikingen rymdes också möjligheter att förstärka rasbiologins utveckling. Föreställningen om en nordisk/germansk blond ras med ursprung i Norden och med liten inblandning från andra folkslag växte fram, främst genom anomen Anders Retzius' vetenskapliga verksamhet, där uppmätning av kranier var en viktig metod. Hans efterföljare, Gustaf Retzius, framhöll i ett tal på Vetenskapsakademien 1901 att:

”Svenskarna torde i själva verket vara de jämförelsevis renaste återstoderna af de gamla germanska folken, och de utgöra än i dag i antropologiskt hänseende ett märkvärdigt homogent folk”

Boktips för den som vill veta mer:

Hur vikingatiden och myten om dess människor ingår som en ingrediens i vetenskapen om de rena raserna, en forskning som samlades i Rasbiologiska institutet i Uppsala, har beskrivits av författaren Maja Hagerman i ”Det rena landet, om konsten att uppfinna sina förfäder”, Prisma 2006.

2 Vikingen i bakspeglarna - och med sikte framåt

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

Vikingatiden i dag

Det kan vara lätt att idag dra på smilbanden åt det pompösa språket och de storvulna berättelserna under 1800-talet. Men de vanligaste läromedlen för låg- och mellanstadiet har ännu en grund i de isländska sagorna, i hjältedåden och i bilden av en passiv kvinna. En enkel genomgång av bara bildernas innehåll brukar räcka för att spåra den idéhistoriska bakgrunden.

Skolans versioner av vikingatid befinner sig ännu alltför långt från den moderna arkeologins kunskaper och fortsätter att skapa gemensamma identiteter. En bild av nordbor med handlingskraftiga, våldsbenägna och inte sällan berusade män och vaga kvinnor. Men är det denna bild av vuxenroller som skolan vill föra vidare i dag?

Inom populärkulturen finns en rik flora av vikingatida människor. De lever ett eget liv präglad av stor fantasirikedom i serieteckningar, reklamfilmer, på fotbollsläktare och i turistshopar. De bidrar till en gemensam uppfattning om det vikingatida samhället med hjälp av skäggiga, beväpnade män med hjälmar på skallen, som hämtats från de tyska operornas 1800-tal (det finns inga fynd av hjälmar med horn från vikingatiden). Här serveras vi den moderna kommersialismens version av Frithiofs saga. Lika osann, men lika gångbar som mytbild och berättelse, i dag lanserad främst med ekonomiska drivkrafter i botten.

Rasismen och vikingen i dag

Ett bruk av vikingatid/fortid vi kan känna igen från 1940-talet är tatueringar och smycken i form av treuddar och torshammare och slagord om ett rent Norden. Små grupper långt ut på högerkanten tar upp en del av nazismens symboler för att gå i strid mot demokrati och parlamentarism med ”renrasighet” och motstånd mot flyktingpolitiken som verktyg. Att de täta kontakterna med andra folk, och ett intensivt kulturutbyte, är utmärkande för vikingatid och stora delar av forntiden, tycks man blunda för.

Webbtips för den som vill veta mer:

www.expo.se

Expo är både tidning och hemsida. Har information om aktiva högergrupper och om planerade rasistiska kampanjer i skolor

www.levandehistoria.se

Forum för levande historia har ett brett och mycket bra arbete för demokrati, mot rasism och främlingsfientlighet. Här finns mycket material för skolan. Kurser för lärare, seminarier och material på webben.

3 Vikingen i bakspegl - och med sikte framåt

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

Är vikingen i framtidens skola vikingatid för 2000-talet?

Hemma eller på resa?

Den största delen av befolkningen under vikingatid reste inte ut. De var hemma och livet handlade till stor del om att klara vintern. Växtsäsongen i Skandinavien är kort, från maj till september. Höstens skördar skulle tillsammans med jakt och fiske klara försörjningen för både människor och djur fram till nästa växtsäsong.

Hushållets ekonomi byggde på självförsörjning, byteshandel var möjlig på lokala och regionala marknader. Men då gällde det att ha något att byta med. Penningekonomi var inte införd, den etableras först under medeltiden. De mängder av främst arabiska silvermynt som finns i de vikingatida skatterna betraktades som silver – en bit av ett mynt kunde klippas av och ges som ersättning för varor man ville byta till sig.

Vad självförsörjning betydde i praktiken är lätt att föreställa sig genom att gå igenom våra grundläggande behov. Mat, husrum, vatten och värme. Kläder, familj och vänner, lek och nöjen/tidsfördriv var lika viktigt då som nu. Men formerna och villkoren var annorlunda.

Kan hälften ha varit kvinnor?

Utgå från att hälften av befolkningen var kvinnor. Visserligen passar de inte in i den traditionella bilden av vikingen, men kvinnan hade självklart en oerhörd viktig roll i en ekonomi med självhushållning. Hon hade stort ansvar inom jordbruket och för famil-

jens ekonomi. Förråden skulle räcka till både människor och djur över vintern och den livshotande kölden hållas borta genom eld och kläder.

Textil- och päls/skinnhantverk var viktigt och produktionen tidsödande. Ull och lin var basen, skinnberedningen krävde många processer och både skinn och päls kunde vara viktiga bytesvaror. Skjutvapen kommer långt senare, fällor och snaror användes för att fånga vilt. Under de kalla vintermånaderna blir pälsen tjock på både rävar, ekorre och andra pälsdjur. Det gav möjlighet till mycket attraktiva bytesvaror, inte minst internationellt.

Det är möjligt att andelen kvinnor i befolkningen sjönk något högre upp i åldrarna. Fram till 1800-talet var dödsfall i samband med barnafödande vanliga.

Kvinnan hade oftast ansvar för vård av sjuka, barn och äldre i familjen. Barnadödligheten var hög. Upp till hälften av barnen i en syskonskara kunde gå bort före vuxen ålder. Vanliga dödsorsaker före ett års ålder var kräkningar och diarré, där uttorkning ofta var själva dödsorsaken. De något äldre barnen kunde förloras i t ex mässlingen, där lunginflammation är en vanlig följsjukdom. Antibiotika som kraftfullt medel mot infektionssjukdomar får vi först under 1900-talet.

Hur såg de ut på vikingatiden?

Det som brukar kallas kroppsliga defekter var betydligt vanligare än i dag. Vi rättar till sneda tänder (tandställning) skelande ögon eller opererar barn med gomspalt. Ben- och armbrott läks nu ihop rakt igen (röntgen) och den som saknar delar av ben och armar får proteser.

4 Vikingen i backspeglarna - och med sikte framåt

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

Men många fynd och bildstenar visar att utseendet kunde vara viktigt också under vikingatid. Konstfullt ordnade frisyrier, hårt formade spetsiga skägg, smycken (ringar, halsband, armband) och vackra tyger är exempel på fåfänga och behov av skönhet.

Ett gemensamt Skandinavien, men i två delar

Det finns knappast anledning att skilja mellan de samhällen som fanns i Norge, Danmark, Sverige och Island under vikingatid. Likheterna var stora och nationerna hade ännu inte bildats. Vi kan tala om ett ekonomiskt och kulturellt relativt enhetligt sydskandinaviskt jordbruksområde.

I norr däremot var villkoren annorlunda. Jordbruk var väl utvecklat i bördiga bygder som runt Siljan, Storsjön och i de norrländska älvdalarna. Men här syns också tydliga spår av främst handel och järnframställning. Gravar i Ås utanför Östersund visar att en samisk befolkning i en utpräglad jordbruksbygd hade tagit upp kulturella mönster vi känner igen från t ex Mälardalen. Ett svärdsfäste i en av mansgravarna av vikingatyp, men på handtaget finns typiska samiska mönster inskurna. Ett annat exempel kommer från Långön i nordvästligaste Ångermanland där en mansgrav innehöll verktyg för eldslagning i en liten väska av ödleskinn, ett skinn med ursprung i södra Centralasien. Den samiska kulturen tycks till stor del ha präglats av täta handels- och kulturkontakter främst i väst- och österled.

Att samer skulle betraktas som vikingar är för de flesta i dag främmande. Men om definitionen innebär människor som levde i Skandinavien under vikingatid är väldigt många vikingar just samer.

Det vikingatida Skandinavien var alltså ett mycket heterogent samhälle, både ekonomiskt, kulturellt och språkligt.

Sejd och religion

Bilden av en enhetlig, förkristen religion med stor utbredning och en uppsättning gudagestalter ifrågasätts allt mer. Praktfull, organiserad kult och en fast gudavärld tycks i huvudsak kunna kopplas till centra för politisk och ekonomisk makt. Den återfinns invid stora hallbyggnader och inom en kultur med ekonomiskt starka släkter där inte minst kvinnor spelat en viktig roll.

Under de senaste åren har ett stort forskningsprojekt i Lund, "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i ett långtidsperspektiv" studerat religion och förkristna föreställningsvärldar under vikingatid och yngre järnålder.

Anders Andréén, professor i arkeologi och en av projektledarna konstaterar:

"En uråldrig och oföränderlig skandinavisk religion har aldrig existerat, eftersom de romerska impulserna var så avgörande att man kan säga att den berömda skandinaviska vikingatiden och dess förkristna religion skulle ha varit otänkbar utan romarriket"

Forskningsprojektet där både arkeologer och religionshistoriker samverkat, visar på en mycket variationsrik bild av religion, föreställningar och sedvänjor.

Det är inte ovanligt att religion under vikingatid framställs närmast som en föregångare till kristendo-

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

men med kulthus, ett antal gudagestaltar och guda-dyrkan. Många skolbarn har trummat in namn på gudarna, men har samtidigt inte fått möjlighet att förstå de stora variationerna i forn sed (det gamla sättet att leva) och föreställningsvärldar eller de likheter som finns med inte bara det romerska, utan också med till exempel den samiska och baltiska gudavärlden.

Religion i olika former svarar ofta mot människans behov av att förstå och förklara världen och dess uppkomst, att orientera sig själv i den och hitta mönster för ett gott liv.

Det är först vetenskapernas genombrott på 1600- och 1700-talen och den moderna fysiken under 1900-talet som har gett oss förklaringar som tydligt placerar både Midgård, Gamla testamentet och den islamiska tankevärlden i myternas värld vad gäller världens skapelse.

Men att forma livet och att försöka förutsäga det, är lika viktigt i dag som under vikingatiden. Mycket tyder på att äldre kvinnor hade en mycket viktig roll för att kunna förutsäga öden och styra människors liv. Fynd av föremål i kvinnogravar visar att det textila hantverket, att väva och spinna, också haft en symbolisk betydelse kring människors öden. Stavar och käppar för linhärvor och ringar med amuletter är fynd från gravar, där kvinnor från förmögna familjer begravts. Det är också i kvinnogravar som fynden av torshammare dyker upp med början i 800-talet.

Men behoven att påverka livet var de samma i mer vardagliga miljöer, där de flesta levde. Fynd av brända sädeskorn och malstenar i husens stolphål och

järnbitar under husgrunder är vanliga fynd, som visar på ambitioner att styra sitt och familjens öde – att hålla olyckor, sjukdom och död borta.

Variationerna var stora, både i det sydsandinaviska jordbruksområdet och i förhållande till norra Skandinavien, där naturen och det vilda djurlivet haft en mycket stor betydelse för religiösa föreställningar. Vid offerplatsen Gråberget i Lappland finns mängder av djurben som visar att det är vilda djur som offerats, vid Borg utanför Norrköping är det i stället ben från främst grisar som vittnar om en kult med tamdjur i viktiga roller.

Boktips för den som vill veta mer:

Anders Andrén och Peter Carelli: Odens öga, mellan människor och makter i det förkristna Norden. Dunkers Kulturhus, 2006.

Ett mångfasetterat Norden

Även om det var ett litet fåtal, i huvudsak män, som åkte ut på de långa resorna fick dessa stor betydelse för samhället. Arkeologiska fynd pekar på att kontakter varit mycket täta med olika områden vid olika tidpunkter. Det tidiga Birka (800-tal?) hade nära kontakter med främst Västeuropa. Senare är de östliga kontakterna, längs de ryska floderna ner till Bagdad, de viktigaste. I Ådalen i Ångermanland finns flera exempel på stora silverskatter, främst bestående av mynt. De har ett västligt (engelskt?) ursprung och pekar på kontakter över fjällen i väster och ner mot Atlantkusten.

Birka i Mälaren var en del av viktiga handelsrutter,

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta

med förgreningar åt många håll. Inhemska varor som slavar, skinn/päls och järn var magneter för internationellt intresse.

Missionsresorna som skulle leda till att kristendomen fick fotfäste utgick från Hamburg/Bremen, men den kristna kulturen hade sina rötter i Palestina och det romerska riket.

Täta kontakter med andra områden innebar också att människor bosatte sig på nya platser, långt borta från Skandinavien, vilket mängder av arkeologiska fynd i södra Ryssland pekar på liksom runinskrifterna i Haga Sofia (Top Kapi?) i Istanbul. Sigtunakungens dotter Ingegerd giftes bort med en rysk furste, blev helgonförklarad och har fått en praktfull grav i katedralen i Kiev. Undersökningar av DNA från en av Nordens mest kända båtgravar, Osebergsskeppet utanför Oslo, har nyligen visat att den yngre av de två kvinnor som finns i graven rent genetiskt har sina rötter i Turkiet/Iran.

Men internationella kontakter var inget nytt eller unikt för vikingatiden. Starka kulturella band med östra Medelhavsområdet fanns redan under bronsåldern och Skandinavien var på flera sätt påverkat av stormakten Romarriket. Tankarna om en unik nordisk kultur, eller en "nordisk ras" kan mot den här bakgrunden rent vetenskapligt betraktas som nonsens.

Att skapa identiteter

Historia har, så långt vi kan se, använts för skilda ideologiska och politiska syften. 1600-talet har sin version av vikingatiden och olika högerextrema grupper fångar i dag upp delar av 1800-talets historiesyn för att stoppa flyktingmottagande och kulturmöten och i förlängningen ett demokratiskt samhälle.

Med hjälp av aktuell forskning är det möjligt att föra historieskrivningen kring vikingatidens människor vidare mot en fördjupad och mer korrekt bild av både dem och deras samhällen.

I den processen måste urval göras och vi kan välja att lyfta fram perspektiv som kan vara särskilt angelägna i dag. Vilka mans- och kvinnobilder bidrar dagens läroböckerna till att skapa? Hur unikt och "rent" är det nordiska? Varför har vi inte fått berättelser om alla de "vanliga familjer" beroende av jordbruk, som vikingatiden består av i huvudsak?

Om vi vill skapa stolthet över våra förfäder (det finns anledning) – vad kan vi lyfta fram i stället för vapen, erövringar och trånande, passiva kvinnor?

För dig som vill veta mer:

Arrangera tema/studiedagar för lärare. Gärna tillsammans med andra skolor.

7

Vikingen i
bakspeglarna
- och med sikte
framåt

förskoleklass

årskurs 1–5

årskurs 6–9

gymnasiet

fakta